

**РОЗВИТОК ІНТЕЛЕКТУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ:
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

**DEVELOPMENT OF INTELLIGENCE YOUNGER STUDENTS
WITH HEARING IMPAIRMENT:
THEORETICAL FOUNDATIONS RESEARCH**

У статті представлено огляд наукової літератури з питань дослідження проблеми розвитку інтелекту дітей з порушеннями слуху, а також визначено основні положення, що зумовлюють вибір теми та надають їй актуального значення. Аналізуються основні підходи вітчизняних та зарубіжних сурдопсихологів щодо розробки проблеми дослідження розвитку інтелекту дітей з порушеннями слуху. Представлено огляд діагностичних підходів до дослідження рівня розвитку інтелекту дітей молодшого шкільного віку з порушеннями слуху, а також досвід науковців щодо діагностики розвитку інтелекту дітей з порушеннями слуху та узагальнено результати досліджень, що підтверджує вибір актуальної проблеми дослідження.

Підвищений інтерес до проблеми сутності інтелекту та шляхів його експериментального дослідження не є випадковим. Успішне вирішення цієї проблеми дало б поштовх подальшому прогресу в розвитку цілої низки наук про людину.

Безліч підходів та концепцій щодо визначення поняття інтелекту зумовлює пошук найоптимальніших та науково обґрунтованих даних у проблемі дослідження. Одним з найважливіших питань при вивченні цієї проблеми є визначення впливу мовленнєвого дефіциту та порушення нормального функціонування слухового аналізатора на протікання пізнавальних процесів, розвиток інтелекту, всебічний розвиток особистості.

Ключові слова: інтелект, пізнавальні здібності, розумові здібності, молодші школярі, діти з порушеннями слуху.

This article provides an overview of the scientific research literature on the problem of intellectual development of children with hearing impairment and the basic provisions that determine the choice of theme and give it relevant. In the article the main approaches of domestic and foreign surdopsyhologhiv to develop research problems of intelligence of children with hearing impairment. The review of existing diagnostic approaches to the study of intellectual development of primary school children with hearing impairment. The paper presents the experience of researchers in the problem of diagnosing intellectual development of children with hearing impairment and summarized the results of studies confirming the actual choice of research problems.

Researchers who work in this area, expressed diametrically opposite views on the nature of intelligence and the way of its experimental research. The increased interest in this problem is not accidental. A successful solution to the problem of the essence of intelligence and ways to adequately measure would give impetus to further progress in the development of a number of the human sciences.

Many approaches and concepts regarding the definition of intelligence leads to finding the most optimal and scientifically based data in the study problem. One of the major issues in the study of this problem was to determine the influence of speech deficits and disruption of the functioning of the auditory analyzer on the course of cognitive processes, intelligence and all-round development of the individual.

Keywords: intelligence, cognitive ability, mental ability, younger students, children with hearing impairment.

В статтє представлен обзор научной литературы по вопросам исследования проблемы развития интеллекта детей с нарушениями слуха, а также определены основные положения, обуславливающие выбор темы и придающие ей актуальное значение. Анализируются

основные подходы отечественных и зарубежных сурдопсихологов по разработке проблемы исследования развития интеллекта детей с нарушениями слуха. Представлен обзор существующих диагностических подходов к исследованию уровня развития интеллекта детей младшего школьного возраста с нарушениями слуха, а также опыт ученых в проблеме диагностики развития интеллекта детей с нарушениями слуха и обобщены результаты исследований, что подтверждает выбор актуальной проблемы исследования.

Исследователи, работающие в этой области, высказывают диаметрально противоположные взгляды на сущность интеллекта и пути его экспериментального исследования. Повышенный интерес к этой проблеме не случаен. Успешное решение этой проблемы дало бы толчок дальнейшему прогрессу в развитии целого ряда наук о человеке.

Множество подходов и концепций относительно определения понятия интеллекта обуславливает поиск наиболее оптимальных и научно обоснованных данных в проблеме исследования. Одним из важнейших вопросов при изучении данной проблемы есть определение влияния речевого дефицита и нарушения нормального функционирования слухового анализатора на протекание познавательных процессов, развитие интеллекта и всестороннее развитие личности.

Ключевые слова: интеллект, познавательные способности, умственные способности, младшие школьники, дети с нарушениями слуха.

В умовах сучасного суспільства та вдосконалення методів навчання і виховання дітей постає актуальність визначення найвдаліших прийомів, які є оптимальними для використання в освітньо-виховному процесі.

Важливим для здійснення навчання є наявність певного рівня інтелектуального розвитку дитини відповідно її віку, що завжди було у центрі уваги психологів, педагогів, філософів. Адже саме рівень інтелекту є визначальним у визнанні індивіда як особистості в соціальному середовищі.

Проблема дослідження інтелекту є наразі актуальною, адже вітчизняні та зарубіжні дослідники висловлюють протилежні погляди на сутність інтелекту та шляхи його експериментального дослідження. Важливо зазначити, що також актуалізує дану проблему в сьогоденні безупинний розвиток інформаційно-комунікативних технологій, володіння якими необхідне кожній людині, яка прагне свого професійного та особистісного зростання.

Інтелект виникає в результаті змін міжфункціональних зв'язків, а критерієм його розвитку виступає міра узагальненості поняття і включеності в систему зв'язків з іншими поняттями.

Здатність сприймати та розуміти навколишній світ, вирішувати інтелектуальні завдання при відсутності або недостатньому функціонуванні слухового аналізатора є предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних учених.

При вивченні цієї проблеми одним з головних питань постає виявлення впливу мовленнєвого дефіциту на протікання пізнавальних процесів і побудову навчання мовленню, що забезпечує повноцінний розвиток дитини.

Положення про закономірності розвитку пізнавальної сфери дітей з порушеннями слуху різного віку відображені в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників: це Р. Боскіс, Л. Головчиц, Т. Григор'єва, Г. Зайцева, О. Зикеєв, О. Катаєва, К. Коровін, Е. Речицька, Т. Розанова, І. Соловійов, Л. Тигранова, Н. Яшкова, J. Braden, M. Marschark, K. Meadow, M. Vernon.

В культурно-історичній теорії велике значення для вивчення інтелекту має закон розвитку вищих психічних функцій Л. Виготського — вчення про структуру і динаміку вікового розвитку, гіпотеза про системну будову свідомості, вчення про провідну роль навчання в психічному розвитку дитини, концепції про внутрішню єдність мислення і мовлення, положення про ідеальну форму, яка задає нормативну траєкторію вікового розвитку дитини [1].

Основний механізм інтелектуального розвитку дитини Л. Виготський пов'язував з формуванням у свідомості системи словесних значень (когнітивних компонентів свідомості) і суті (афективно-мотиваційних компонентів).

П. П. Блонський дав загальну характеристику психічного розвитку дитини, в тому числі формування мислення в молодшому шкільному віці. Він вказував на стійкий розвиток абстрактного мислення в дітей 7–10 років внаслідок недосконалості процесів аналізу і синтезу, вважав, що у цьому віці абстрактне мислення лише починає розвиватися (П. П. Блонський, 1979).

Вивчення інтелекту дітей з порушеннями слуху необхідне для виявлення вікових і індивідуальних особливостей його формування і розвитку як основи диференційованого підходу в навчанні дітей даної категорії для удосконалення змісту і методів психологічної корекції.

Перехід до вищого рівня розвитку інтелекту неможливий без зміни його змісту. Як впливає з учення Д. Б. Ельконіна, замість конкретних уявлень, які мають наочну основу, мають сформуватися поняття, змістом яких виступають вже не зовнішні, конкретні, наочні ознаки предметів, а внутрішні, найбільш суттєві властивості предметів, явищ і відношення між ними. Д. Б. Ельконін зазначав, що основним психологічним новоутворенням інтелектуальної сфери молодших школярів, що виникає в результаті формування провідної для даного віку діяльності — навчальної, є розмірковуюче, теоретичне мислення і відповідно йому змістовна рефлексія, теоретичний аналіз, внутрішній план дій. Розвиток мислення дітей в молодшому шкільному віці і є ключем до їхнього розумового розвитку загалом (Д. Б. Ельконін, 1996).

Вітчизняні психологи (І. Соловйов, Т. Розанова, Н. Яшкова, Ж. Шиф) констатують, що у дітей з порушеннями слуху, які оволодівають словесним мовленням пізніше чуючих і на іншій сенсорній основі, на всіх етапах розвитку інтелекту спостерігається значно більше специфічних особливостей, ніж у розвитку інших процесів, які становлять пізнавальну сферу. З цього твердження випливає, що необхідно починати роботу з розвитку інтелекту на ранніх етапах онтогенезу, використовуючи в навчанні стандартні методи і прийоми, орієнтуючись на розвиток дітей відповідно до норми.

Важливим є дослідження, проведене Т. В. Розановою та спеціалістами лабораторії психології, в якому було поставлене завдання різносторонньо вивчити розвиток психіки глухих дітей старшого дошкільного віку, оскільки до цього не проводилось досліджень, в яких би було здійснено зіставлення рівня розвитку різних сторін психіки — пізнавальних процесів, мовлення, вияву емоцій і волі в діяльності у одних і тих же дітей дошкільного віку. Раніше дослідниками була приділена увага розвитку мовлення глухих дошкільників (у роботах Б. Д. Корсунської, Л. П. Носкової і ін.). Найвні також окремі дослідження, присвячені пам'яті і мисленню, емоціям, інтересам, нахилам і здібностям глухих дошкільників (Н. Г. Морозова, Т. Н. Прилепська, Т. В. Розанова, Н. В. Яшкова та ін.), а також їхній ігровій і художній діяльності (Г. Л. Виготська, М. Ю. Рау та ін.).

Підбиваючи підсумки проведеного дослідження, Т. В. Розанова зазначає, що глухі діти, які не мають (окрім глухоти) інших порушень організму, до 6–7 років досягають психічного розвитку, за рядом показників близького до нормального. За рівнем розвитку наочно-дійового мислення глухі діти 6–7 років відповідають одноліткам з нормальним розвитком. Така ж відповідність спостерігається у рівні розвитку образно-зорової і рухової пам'яті на місце розташування предметів у просторі. Мовлення дітей збіднене за словником, але вони навчені слів різного рівня узагальненості. Також Т. В. Розанова вказує на необхідність навчання і виховання глухих дітей у спеціальному дошкільному закладі починаючи з 2–3-річного віку, адже ті діти, які приходять до школи без спеціального організованого колекційного дошкільного навчання і виховання, значно відстають у психічному розвитку від своїх однолітків за всіма параметрами, та відмічає велику кількість випадків висококваліфікованого індивідуального виховання і навчання глухих дітей, при якому розвиток зв'язного мовлення глухих дітей, її лексичної і граматичної будови до семи років досягав вікової норми [2].

На думку А. Запорожця, особливості розвитку мислення проявляються як на етапі становлення наочно-дійового мислення, так і при переході до наступної стадії — наочно-образного мислення.

Для мислення дітей молодшого шкільного віку, на думку Ж. Піаже, найбільш характерними є прості конкретні операції, наприклад, класифікація.

Наприкінці молодшого шкільного віку операції організовуються в системи, що було виявлено в експериментах на розуміння дітьми кількості речовини, ваги, на сформованість поняття числа, уявлень про причини і випадковості.

Ж. Піаже відмічає, що в молодшому шкільному віці відбувається розвиток наступної стадії в розвитку інтелекту, але не перехід до нової стадії.

Відставання в розвитку аналізу та синтезу в дітей з порушеннями слуху обумовлене тим, що їх життєвий досвід більш одноманітний, вміння виділяти як загальні, так і специфічні ознаки предметів формується пізніше. Такі діти довго використовують загальні терміни, а не спеціальні позначення, отже, аналіз залишається менш деталізований. Недоліки розвитку аналізу негативно відбиваються на синтезі — він довго залишається менш послідовним і систематичним. І. Соловйов відзначив такі особливості розвитку порівняння у дітей з порушеннями слуху: відхід від порівняння двох об'єктів до аналізу одного з них, тобто спрощення завдання; труднощі при виявленні подібності об'єктів, оскільки визначення подібності потребує опосередкованого аналізу об'єктів, тоді як відмінності можуть сприйматися безпосередньо.

Класифікація за простими ознаками більш успішна, ніж за категоріями, особливі утруднення викликають вищі рівні узагальнення. Абстрагування утруднене навіть на рівні ігрового використання предметів-замінників дітьми з порушеннями слуху, переосмислення значення предметів викликає певні труднощі, що характеризує недостатній розвиток пізнавальної діяльності.

Доцільно зазначити досвід К. В. Луцько, яка в своїх дослідженнях стверджує необхідність інтелектуальної підготовки глухого дитини до сприймання та розуміння усного мовлення, адже це складний інтелектуальний процес, який потребує спеціальної системної підготовки. Зміст та методика розвитку слуху повністю відповідають моделі сприймання мовлення чуючою дитиною. Але сприймання, розпізнавання та розуміння усного мовлення чуючими та глухими має значні відмінності за складністю інтелектуальної діяльності та психічним напруженням. Обмеженість доступних ознак мовленнєвих сигналів, специфічність їх прийому зумовлює необхідність формування таких умінь і навичок, які б давали змогу на неповноцінній сенсорній основі здійснювати системний аналіз, синтез сигналів, що надходять, і, відтак, — розпізнавання та розуміння усного мовлення. Тут ідеться про використання потенційних можливостей глухого дитини — спеціальну підготовку інтелекту до сприймання мовленнєвих сигналів, їх інтерпретацію на рівні логічного мислення, формування особливих умінь та навичок.

Проведені дослідження свідчать, що сприймання усного мовлення — це особливий інтелектуальний і психічний процес, до якого слід ґрунтовно готувати глуху дитину, вдаючись до спеціальних вправ, тренінгів. Вони допомагають активізувати сприймання, пам'ять, мислення. Наслідки такої діяльності будуть плідними для розуміння писемного мовлення та розвитку особистості.

Сприймання та розуміння усного мовлення глухими визначається складною інтелектуальною діяльністю, адже глуха дитина витрачає значно більше інтелектуальних зусиль, відчуває більше психічне напруження порівняно з чуючою. Глухі діти потребують спеціальної практичної підготовки до розуміння мовленнєвих явищ, автоматизації їх використання під час сприймання, розпізнавання та встановлення змісту усного мовлення [3].

Американський сурдопсихолог Х. Р. Майклбаст (1960) стверджує, що втрата слуху призводить до зниження діяльності всієї сенсорної сфери, внаслідок чого інтелектуальні здібності глухих

значно слабшають і виникають суттєві труднощі засвоєння словесного мовлення. Учений вважає, що навіть якщо глухі діти за кількісними показниками (в балах, отриманих при визначенні коефіцієнту інтелектуальності) і відповідають чуючим при виконанні деяких тестів, все одно якісні відмінності є істотними.

Значно нижчий якісний рівень функціонування інтелекту глухих Х. Р. Майклбаст пояснює тим, що їхні поняття більш конкретні, а значить — менш абстрактні.

Х. Г. Фурт (1963, 1969, 1973, 1974) намагався в своїх дослідженнях довести, що в мисленнєвій діяльності глухих і їхньому жестовому мовленні закладено необхідні передумови ідеалізації структур інтелекту, а словесне мовлення не є визначальним фактором їхнього інтелектуального розвитку.

Головним досягненням Х. Г. Фурта є, на думку американських учених, використання теорії Ж. Піаже для аналізу інтелектуального розвитку глухих, що позитивно вплинуло на організацію їхнього навчання.

На думку Х. Г. Фурта, розумовий розвиток у кінцевому підсумку залежить не від словесного мовлення, а від діяльності, в процесі якої діти виділяють різноманітні зв'язки і відношення, наприклад, логічні [4].

Однак Ж. І. Шиф відмічала, що Х. Г. Фурт протиставляє мовленнєвій символіці «символи мислення», не враховуючи того, що останні виникають на мовленнєвій основі. Тому його погляди, які служать реабілітації можливостей глухих, не враховують їхні можливості в розумовому розвитку, що виникають завдяки навчанню мовлення, можливості спілкуватися з іншими дітьми, читати.

Дослідження формування понять у глухих дітей, проведені вченими різних країн (Росія, Франція, США), свідчать про те, що їхній розвиток протікає в такій же послідовності, що і в чуючих дітей. Однак формування відбувається повільніше, і повноцінними поняття у глухих дітей стають у більш пізньому віці.

Таким чином, проблема співвіднесення мислення і мовлення залишається для американських сурдопсихологів актуальною. Вони вирішують її інакше, ніж вітчизняні вчені, погляди яких склалися під впливом ідей Л. С. Виготського про співвідношення мислення і мовлення. Одні дослідники вважають, що відносно високий рівень інтелектуального розвитку дітей з порушеннями слуху є доказом того, що мислення в своєму розвитку не залежить від мовлення. Інші стверджують, що мовлення впливає на формування мислення, переважно його складних видів — конкретно-понятійного і абстрактно-понятійного, а розвиток як мислення, так і мовлення, визначається досвідом.

Продовжуючи огляд літератури та наукового здобутку зарубіжних науковців, варто відмітити Богданову Т. Г., яка присвятила своє наукове життя дослідженню пізнавальних процесів дітей з порушеннями слуху, а саме звернемо увагу на порівняльне дослідження інтелектуального розвитку старшокласників зі збереженим та порушеним слухом. У процесі дослідження було апробовано Шкільний тест розумового розвитку, який дозволив встановити кількісні відмінності в інтелектуальному розвитку школярів і охарактеризувати якісні особливості інтелекту. У старшокласників з порушеннями слуху спостерігаються особливості в становленні змістовної та операційної сторін інтелектуальної діяльності, одні з яких пов'язані з відставанням у розвитку словесного мовлення, інші — з уповільненим формуванням структурних компонентів мислення.

У своїх дослідженнях та постановці проблеми структурної організації інтелектуальної діяльності осіб з порушеннями слуху на різних етапах психічного розвитку Т. Г. Богданова наголошувала на тому, що докладне вивчення інтелекту осіб з порушеннями слуху необхідне для виявлення вікових і індивідуальних особливостей формування і розвитку як основи диференційованого підходу в навчанні дітей даної категорії, для вдосконалення змісту і методів психологічної корекції. Вона припускала, що вивчення інтелектуальної діяльності осіб з порушеннями слуху по-

винно базуватися на співвідношенні його структурних компонентів залежно від етапу онтогенезу. В молодшому шкільному віці це — співвідношення вербальних і невербальних компонентів інтелекту, творчих і шаблонних способів вирішення інтелектуальних завдань, функціонування інтелектуальних операцій, особливостей виокремлення мети та способу дій в процесі інтелектуальної діяльності.

Повертаючись до використання науковцями відомих тестів загальної психодіагностики для організації досліджень у спеціальній психології, зазначимо досвід О. В. Голеневої, яка, проводячи порівняльне дослідження розвитку словесно-логічного мислення старшокласників з порушеним і збереженим слухом, довела можливість використання Шкільного тесту розумового розвитку щодо школярів з порушеннями слуху. В процесі дослідження встановлено особливості розвитку мисленнєвих операцій в залежності від ступеня порушення слуху: нерівномірність їх формування в учнів з порушеним слухом, яка впливає на здатність формувати логічні висновки при встановленні аналогій, логічних зв'язків і відношень різного типу.

З дослідження випливає, що розвиток словесно-логічного мислення у старшокласників з нормальним і порушеним слухом проходить ті ж стадії, але в різні терміни. У всіх стійка позитивна динаміка. У школярів з порушеним слухом відмічаються специфічні особливості в розвитку мислення, які виявляються в нерівномірному розвитку мисленнєвих операцій, зумовленого ступенем порушення слуху, та ієрархічним відношенням між ними; уповільненому порівняно з іншими дітьми засвоєнні конкретних і абстрактних понять.

А. Ю. Хохлова в дослідженні інтелектуального розвитку глухих дітей із сімей глухих та чуючих батьків ставила за предмет свого дослідження вплив способів батьківського спілкування з глухою дитиною і додаткових впливів на її розумовий розвиток. Дослідження глухих школярів проводилось за допомогою тесту «Прогресивні матриці Равена», зокрема досліджувався інтелек-

туальний розвиток дітей 7–8 років з вродженою глухотою без додаткових порушень з урахуванням провідного типу спілкування в родині дитини. Дослідження проводилось також на основі методики «Відсутні предмети» (методика Г. І. Россоліно в модифікації Н. Л. Білопольської) та тесту Кауфманів. В даній роботі пропонувалось зіставити результати відомого тесту Равена та нового для спеціальної психології тесту Кауфманів, результати проведення якого засвідчили, що відмінності між глухими дітьми із сімей чуючих і глухих батьків не були виявлені. За результатами окремих субтестів шкали можна зробити висновок про те, що розвиток окремих когнітивних здібностей, які базуються на цілісній обробці (цілісне сприймання, побудова гіпотез про сприйняте, зорово-просторова пам'ять, здатність до побудови аналогій, уявлення про час і часові відношення і загальне уявлення про причинно-наслідкові зв'язки) у глухих дітей перебуває приблизно на тому ж рівні, що і у чуючих. Хохлова А. Ю. зазначає, що уявлення про часові відношення і причинно-наслідкові зв'язки у глухих дітей глухих батьків у середньому сформовані краще, ніж у глухих дітей чуючих батьків.

У дослідженнях рівня розвитку інтелекту молодших школярів з порушеннями слуху доцільно використовувати інтелектуальну шкалу Д. Векслера для дітей, що має в своїй основі ієрархічну модель інтелекту і діагностує загальний інтелект та його складові — вербальний і невербальний інтелекти [5].

Аналіз теоретичної літератури визначає актуальність та необхідність проведення дослідження розвитку інтелекту молодших школярів з порушеннями слуху в умовах спеціально організованого навчання і виховання цієї категорії дітей та визначення оптимальних умов та періоду розвитку інтелекту дітей з порушеннями слуху для забезпечення їхнього повноцінного розвитку та відповідно до норми.

Список літератури:

1. *Выготский Л. С.* Мышление и речь. Изд. 5, испр. — Издательство «Лабиринт», М., 1999. — 352 с.
2. *Розанова Т. В.* Развитие памяти и мышления глухих детей / Т. В. Розанова. — М.: Педагогика, 1978. — 232 с.
3. *Луцько К. В.* Інтелектуальна підготовка глухої дитини до сприймання та розуміння усного мовлення. // Дефектологія. — 1997. — № 3. — С. 23–28.
4. *Богданова Т. Г.* Сурдопсихологія: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. — М.: Академия, 2002. — С. 3–203.
5. *Дружинин В. Н.* Психология общих способностей — СПб.: Издательство «Питер», 1999. — 368 с.: (Серия «Мастера психологии»)

Spysok literatury:

1. *Vygotskiy L. S.* Myshleniye i rech' [Thinking and speech]. Izd. 5, ispr. — Izdatel'stvo «Labirint», M., 1999. — 352 s.
2. *Rozeranova T. V.* Razvitiye pamyati i myshleniya glukhikh detey [The development of memory and thinking of deaf children] / T. V. Rozeranova. — M.: Pedagogika, 1978. — 232 s.
3. *Luts'ko K. V.* Hntelektual'na pndgotovka glukhon ditini do spriymannya ta rozuminnya usnogo movlennya [Intellectual training deaf child to perception and understanding oral speech]. // Defektologiya. — 1997. — №3. — S. 23-28.
4. *Bogdanova T. G.* Surdopsikhologiya [Surdopsychology]: Ucheb. posobiye dlya stud. vyssh. ped. учеб. zavedeniy. — M.: Akademiya, 2002. — S. 3-203.
5. *Druzhinin V. N.* Psikhologiya obshchikh sposobnostey [Psychology of general abilities] — SPb.: Izdatel'stvo «Piter», 1999. — 368 s.: (Seriya «Mastera psikhologii»).

Отримано 15.01.2015 р.